

Realism, moralism och neutralitetspolitik: Östen Undén som anonym ledarskribent

AV BARRY HOLMSTRÖM

I Tage Erlanders memoarer påpekas det i förbigående att utrikesminister Undén under sin statsrådstid medarbetade som anonym ledarskribent i Morgon-Tidningen. Erlander ler förnöjsamt när han erinrar sig sin utrikesministers slagfärdighet som polemiker.¹ Det gör han rätt i; Undéns ledarstick är mästerliga prov på effektiv debattkonst. Den kritiske allvarsmannen frågar sig emellertid om det kan anses tillbörligt ur demokratisk och pressetisk synpunkt att en tidnings ledarsida snarare är ett forum för än en kritisk övervakare av de maktavande. Verksamheten torde vara rätt unik i svensk politik, i vart fall i modern tid. Men Undén hade sporadiskt utnyttjat pressidorna under sin tid som minister även tidigare. Som statsråd i Edén-Brantings ministär skrev han en uppmärksamman anonym artikel som först efter en tid sattes i samband med konsulten Undén.² En handfull anonyma har också visat sig härröra från Undén under hans tid som utrikesminister i Sänders regering och konsult i Per Albin Hanssons första ministär.

Jag skall emellertid inte vidare diskutera det pressetiska problemet. Jag tänker helt ägna mig åt artiklarnas innehåll och närmare bestämt deras utrikespolitiska innehåll. Hur utnyttjade Undén sin unika position, hur och mot vem argumenterade han? Vad avslöjar artiklarna om Undén själv, hans ideologi i allmänhet och hans syn på utrikespolitik i synnerhet?

I slutet av juli 1945 tillträdde Östen Undén som utrikesminister i den socialdemokratiska regering som avlöste krigstidens samlingsregering. Denna befattning kom han sedan att inneha i sju ton år. Under hela denna tid, fram till Morgon-Tidningens nedläggning i oktober 1958, skrev Undén omkring hundra ledare och ledarstick i det socialdemokratiska huvudorganet.³ Alla infördes anonymt. Detta behöver i och för sig inte ses om

ett sätt att speciellt skydda utrikesministerns identitet. Under de första efterkrigsåren, då tidningen signerade sina huvudledare, placerades dock Undéns inlägg regelmässigt som underledare, vilka inte bar signatur. Men när tidningen under något av femtiotalets första år helt slopade författaravgivelse, började Undéns alster även att placeras som förstaledare.

Morgon-Tidningen benämndes allmänt "regeringsorganet" av sina motståndare i debatten. Bakom denna beteckning låg knappast någon misstanke att regeringsmedlemmar själva förde pennan på tidningens ledarsida; det var sannolikt endast tidningens karaktär av huvudorgan, dess allmänna följsamhet mot regeringen och snarhet att försvara dess förslag som avsågs.⁴ Undéns sätt att uttrycka sig bidrog vidare till att avleda eventuella misstankar. Han skrev konsekvent "hr Undén" eller "utrikesministern" om sig själv och uttalade ibland sin "övertäckning" över utrikesministerns avslöjanden. Han drog sig inte heller för att referera ytterst smickrande omdömen om den egna personen.

Om vi beaktar den långa tidsperioden är antalet osignerade inlägg inte uppseendeväckande stort. I genomsnitt inskränkte sig Undéns insats till omkring sju ledare årligen. Redan av detta faktum kan vi sluta oss till att han knappast via sitt medarbetarskap kan ha haft möjlighet att sätta sin personliga prägel ens på tidningens utrikespolitiska hållning. Detta understryks, som vi strax skall se, av karaktären på flertalet artiklar. Ledarnas ojämna fördelning över tiden ger emellertid en antydning om att han vid vissa tidpunkter och i vissa frågor kan ha varit mera tongivande än vad genomsnittstalet anger. Det politiskt laddade året 1948 skrev han sålunda aderton ledare, och det - vad utrikespolitiken beträffar - föga mindre turbulenta året därpå gjorde han dussintalet inlägg. Åren 1954-1955 skrev han också fler ledare än

genomsnittstalet, då främst i inrikespolitiska frågor.⁵

Förenklat kan Undén som ledarskribent sägas ha uppträtt i tre roller: utrikesministerns, vetenskapsmannens och partimannens. Härmed menas givetvis inte att ledarna i de förstnämnda kategorierna skulle vara opåverkade av hans ideologiska grundsyn eller partipolitiska bindning. Indelningen avser endast att belysa det förhållandet att han förutom bevakningen av sina två "fackområden" någon gång även analyserade det parlamentariska läget i anslutning till något val, diskuterade rättopolitik, ATP o s v. Ibland föranledes artiklarna sannolikt av att han – med något av svensk politikens grand old man över sig – hade personliga erfarenheter och kunskaper, väl lämpade att begagnas för att avslöja bristande åsiktsöverensstämmelse mellan dagens opposition och någon i vederbörlig ordning kanoniserad anfader från sekelskiftet, en S A Hedin, Staaff eller von Zweigbergk. Kunskaperna från den vetenskapliga banan – Undén var professor i juridik – utnyttjade han i ett smärre antal ledare om folkomröstningsinstitutet, lagprövningsrätten och frågan om samhällsringripanden i vissa typer av arbetskonflikter. Ett och annat infall som inte låter sig inpassas i dessa kategorier lät han också undslippa sig.⁶

Det helt övervägande antalet inlägg rörde emellertid utrikesministerns ämbetsområde. Undén deltog med andra ord i debatten om de egna åtgärderna utan att det avslöjades vem som förde pennan. Ledarna var till största delen polemiker i speciella frågor och inte i första hand utläggningar av principiell eller programmatisk karaktär. Dagsaktualiteterna dominerade. Av efterkrigstidens utrikespolitiska stridsfrågor finns flertalet med: baltutlämningen, det ryska handelsavtalet, det nordiska försvarsförbundsprojektet och Atlantpaksdebatten, Tyskland- och Koreafrågorna, Catalinaaffären och atomvapendebatten. Men dessa saker diskuterades sällan i sig utan aktualiserades i form av svar på motståndarnas kritik mot regeringens agerande. Försvarsattityden är genomgående.

Den röda tråden utgjordes emellertid av ett konsekvent förespråkande av en principiell inställning till utrikespolitik, som givits beteckningen "realism",⁷ och av den speciella neutralitetspolitiska doktrin som i så utomordentligt hög grad bär Undéns signum. Med ironi, bitskhet och stundom raljant burleskeri som många inte skulle ha trott Undén vara mäktig – av sina motståndare utmåldes han som torr, reserverad, "grå"⁸ – angrep

han sina opponenter med vapen fullt i klass med dem som brukades mot honom. Logisk skärpa i argumentationen, förenad med elaka inpassade att få motståndarna att framstå som vildhjärnor, var hans polemiska kännetecken. Härutinnan påminde han om sin främste opponent, Herbert Tingsten.

Kritiken mot utrikespolitiken under Undéns tid kan sägas ha varit av tre slag. En linje var att Sverige inte borde föra neutralitetspolitik. Denna normativa ståndpunkt förfäktades av alliansanhängarna med Dagens Nyheter och Handelstidningen i spetsen. En annan linje var att den politik som faktiskt fördes i åtskilliga fall var ett brott mot vad som skulle förstås med neutralitetspolitik. Det var kommunisternas linje. En tredje kritik gick ut på att den faktiska politiken visserligen var förenlig med vad som skulle förstås med neutralitetspolitik men att politiken ofta var klandervärd beroende på att den neutralitetspolitiska doktrinen tolkades alltför snävt. Det var högerens och folkpartiets linje.

Undéns polemik i Morgon-Tidningen rörde till allra största delen den förstnämnda gruppen, alliansanhängarna. Partierna och partiledarna gavs härigenom biroller i jämförelse med den Mefistofeles som Undén med frenetisk iver bekämpade: moralisten och Atlantpaksanhängaren Herbert Tingsten i Dagens Nyheter. I mer än en tredjedel av artiklarna var udden riktad direkt mot Dagens Nyheter – eller "hr Tingsten" som Undén med förkärlek skrev. I ett tjugotal ledare gisslades dessutom ett antal tidningar och personer med liknande grundinställning: Handelstidningen, Expressen, Sven Wedén, Bo Enander etc. Till och med Svenska Morgonbladet fick vid ett par tillfällen en snärt, då närmast för ohemult moraliserande; tidningen var ju eljest en av neutralitetspolitikens trognaste försvarare i de liberala lederna.

Den principiellt sett mest intressanta artikeln, om vi ser till det direkta föremålet för angreppet, var emellertid ett inlägg i Tiden år 1949. I detta fall var sannolikt anonymiteten av betydande vikt. Den som kritiserades var nämligen överbefälhavaren Helge Jung och frågan gällde militära befattningshavares frihet att offentligt propagera för en annan säkerhetspolitik än den regeringen förde.⁹ Vaksamhet mot vad han uppfattade som militärt politiserande visade Undén även vid ett annat tillfälle.¹⁰ I båda dessa fall ansågs de militära utläggningarna kunna tolkas i Atlantpaktssympa-

tiserande riktning, och Undén förehöll krigsmännen att låta regeringen sköta politiken.

Om man beaktar debattsituationen var Undéns frontställning tämligen naturlig. Eftersom partierna alla förklarade sig stödja den principiella utformningen av regeringens utrikespolitik, kunde de nyanser som tidvis och i speciella frågor utkristalliserade sig med fördel behandlas i offentliga anföranden och i riksdagen. Alliansanhängarna var emellertid, trots deras i mandat räknat svaga ställning, ett irritationsmoment. Dels harmonierade "gruppen" inte med det gängse politiska mönstret, dels kunde deras argumentation tänkas påräkna sympati i breda lager. Deras specifika säkerhetspolitiska rekommendation kunde ju med fördel kombineras med allmänt omfattade tankar om västmakterna som frihetens och demokratis garantier, vilket med en glidning i tankegången kunde resultera i att neutralitetspolitiken stämplades som snöd intressepolitik och svek mot idealen. Risken för en opinionssvängning kunde uppfattas som betydande på grund av den energiska kampanj som flera av de största och mest ansedda tidningarna förde med utnyttjande av all den intellektuella och polemiska kraft som skribenter av Tingstens, Knut Peterssons och Ivar Harries klass kunde utveckla.

Denna fördelning vad gäller det direkta målet för Undéns kritik bidrar till att ge hans inlägg en både kvantitativ och innehållsmässig slagsida åt det västmaktskritiska hållet.¹¹ Men bortsett från detta får man det bestämda intrycket att Undén hade en mera skeptisk inställning till framför allt amerikansk politik än vad som var vanligt vid denna tid. Det visar sig inte minst i hans allmänna antipati mot allsköns moraliserande, något som gärna förknippades med amerikansk politisk stil. Men det kommer också till synes i flera konkreta fall, t ex i fråga om Tysklandsproblemet, erkännandepolitiken och handelspolitiken.

Under rubriken "Moralens väktare vid Tegelbacken" inledde Undén en polemik med Dagens Nyheter som angav tonen för det mesta som han senare publicerade i anonym form. Ämnet var moralens plats i det utrikespolitiska handlandet. Utrikesministern hade i DN beskrivits som okänslig eller likgiltig för de ideologiska motsättningarna mellan öst och väst. Som exempel nämnde tidningen en passus i ett tal där Undén påstods ha ställt sig lika reserverad mot det demokratiska Förenta Staterna som mot det diktatoriska Sovjetunionen.¹³ Men enligt Undéns mening hade

DN trots det högstämde moraliserandet inte hållit sig för god att göra en tendentiös beskrivning av uttalandet för att sedan avsluta med en felaktig konklusion. Utrikesministern hade nämligen uttryckt sig sålunda: "Vad det socialdemokratiska partiet beträffar är redan det faktum att socialdemokratin ur allmänpolitiska synpunkter står främmande för både borgerlig storkapitalism och för kommunism tillräckligt skäl mot att låta utrikespolitiska förbindelser få sin karaktär av den ekonomiska och politiska regim som råder i andra länder."¹³

Vari förvanskningen låg påpekades inte direkt; Undén utgick ifrån att citatet talade för sig självt. Men uppenbarligen var det två slags invändningar han ville göra. Undén ansåg sig förmodligen – och med rätta – inte alls ha värderat stater. Han hade uttryckt sitt och partiets främlingskap för två typer av samhällssystem. Därtill kom att han inte vare sig likställt eller rangordnat dessa system – långt mindre staterna USA och Sovjet. Vad han däremot gjort och som kan ses som uttryck för hans principiella syn på utrikespolitik var att avvisa tanken att Sveriges officiella förbindelser borde variera med den moraliska eller ideologiska värderingen av andra staters regimer.

Det omstridda citatet hade i alla fall andats ovilja att acceptera den sedvanliga tvådelning som kännetecknade det kalla krigets vokabulär. Detta avspeglas även i ett senare replikskifte med Dagens Nyheter angående uttrycket "den fria världen". Utrikesministern hade i ett offentligt anförande talat om den "så kallade" fria världen, vilket väckt DN:s indignation. I sin replik i Morgon-Tidningen anmärkte Undén att väl även Tingsten borde vara angelägen om ett klagörande, så att exempelvis inte USA och Spanien, eller Storbritannien och Egypten, utan nyanser betraktades som "likvärdiga frihetens stamorter". Den schablonartade användningen av uttrycket som liktydigt med "den icke-kommunistiska världen" exemplifierade Undén med en kommuniké, där USA:s utrikesminister Dulles och den spanska regeringen tillsammans förklarades ha diskuterat "de fria nationernas fred och säkerhet". "Spanien hör alltså till den fria världen enligt den amerikanske utrikesministerns språkbruk. Snart får vi kanske se också DN skriva 'den s k fria världen' för att i likhet med hr Undén göra en hövisk erinran om att vissa däri ingående stater ännu inte nått det frihetens stadium som uttrycket antyder."¹⁴

De diplomatiska förbindelserna skulle alltså

upprätthållas oavsett vilken åsikt Sverige hyste om olika regimers moraliska halt. Samma inställning präglade Undéns syn på Sveriges erkännandepolitik. Frågan aktualiserades i den ofta återkommande debatten om de baltiska staternas öde. Utrikesminister Dulles' syn på de baltiska staternas formella status hade applåderats av DN och Handelstidningen, noterade Undén, och mot bakgrund av Dulles' "modiga ståndpunkt utmålas den svenska regeringen som feg och omoralisk". Den amerikanske utrikesministern hade hävdade att USA:s fortsatta vägran att acceptera erövringen av Balticum kunde synas orealistisk men att det här gällde att värna en omistlig princip. Denna tolkades av Undén som att en "orättfärdig erövring" inte borde erkännas. Sverige hade tydligen genom att godta den sovjetiska annekteringen tummat på moralens bud.¹⁵

Till detta ville Undén först göra det sakliga påpekandet att det var samlingsregeringen som erkänt den sovjetiska erövringen, och "samlingsregeringen leddes nog inte av någon önskan att i erkännandet lägga in ett moraliskt bedömande av läget och dess orsaker". För egen del ansåg han det oegentligt och principiellt felaktigt att låta sådana omdömen påverka besluten i erkännandefrågor. "Erkännandet betyder helt enkelt att man räknade med det nya läget som stabiliserat". Så uppfattades saken allmänt även om praxis inte var helt entydig. USA hade t ex i vissa fall tillämpat en annan princip. Men denna kunde varken betecknas som särdeles modig eller hedervärd. Snarast var det fråga om "fiktionspolitik", ett uttryck för att man inte ville erkänna obehagliga fakta. Och detta fick till konsekvens att man i det aktuella fallet ingav balterna förhoppningar om frigörelse som man inte var beredd att infria. Vilken hög moral låg i ett sådant förhållningssätt? undrade Undén. Han tillade att USA visligen hade underlåtit att konsekvent föra en erkännandepolitik grundad på en rättfärdighetsnorm som den i Balticumfallet. Ty följden skulle ha blivit kaos i de internationella förbindelserna.¹⁶

Erkännandepolitiken skulle alltså vara realistisk, illusionslös, faktaaccepterande. Den skulle ej bedömas moraliskt. Men denna hållning är uppenbarligen inte heller problemfri. Även om man inte lägger moraliska synpunkter på erkännandet kan man ju anlägga faktiska sådana, vilket Undén måste ha varit öppen för. Det kan sålunda hävdas att man genom erkännandet skapar ett faktum som får till konsekvens att erövringar i

framtiden kan förväntas bli accepterade på analogt sätt. Erkännandehandlingen blir ett bidrag till normeringen av satsen att erövringar kommer att accepteras bara de lyckas. Mot denna konsekvens ställer Undén konsekvenserna för de internationella förbindelserna. Han har med andra ord gjort ett val mellan – får man förmoda – två icke önskvärda konsekvenser, ett val som givetvis sker på grundval av en värdering om ock inte nödvändigtvis på en moralisk sådan. Omsorgen om det diplomatiska förhandlings- och informationssystemet har givits företräde framför önskan att hävda rättfärdighetsprinciper.

Ett decennium tidigare hade Undén själv i en recension framfört liknande invändningar mot en "faktaaccepterande" erkännandepolitik. Då hade han förfäktat tesen att USA:s icke-erkännande av Japans annekteringen av Manchuriet hade faktiska konsekvenser och inte skulle ses som enbart en tom gest. "Förf. tycks alltför mycket ignorera det faktum att ett erkännande av det nya läget oftast i och för sig är ett led i stabiliseringsprocessen och alltså kan betyda en medverkan i undanträngandet av den tidigare makthavaren."¹⁷ Här betonade alltså Undén möjligheten av att det juridiska erkännandet användes som politiskt vapen för att undanröja, eller åtminstone inte underlätta, fortvaron av ett som orättfärdigt upplevt förhållande. Frånsett denna eftergift åt moralen var han dock även i detta fall benägen att framhäva effektivitetsaspekten; fanns inget hopp om framgång var framhärdat endast spel för galleriet.

En ideologiskt och moraliskt färgad utrikespolitik hade uppenbarligen inte Östen Undéns välsignelse. Men någon vägledande princip borde väl även ligga till grund för det utrikespolitiska handlandet? Det positiva alternativet antyds i en huvudledare om amerikansk utrikespolitik. Även denna gång var den direkta anledningen till inlägget ett yttrande av John Foster Dulles. Men värderingen av det sagda var nu en annan än tidigare. Den nyutnämnde amerikanske utrikesministern hade i sitt programtal sökt nyansera och tona ned de spekulationer om "befrielse" av östblocksländerna som vissa yttranden i presidentvalkampanjen givit upphov till. Dulles tog i sitt anförande avstånd från preventivkrigstanken. Men vad hade då menats med talet om befrielse? Jo, det gällde att underhålla och befästa de undertryckta folkens känsla för frihet och oberoende. USA:s uppgift var, hävdade Dulles till Undéns oförställda överraskning, "att tjäna vårt eget upplysta intresse genom att visa vad vi själva kan

uträtta, visa genom vårt exempel hur värdefull friheten är".¹⁸

Undén hade väntat sig att Dulles som den fromt kristne han var skulle hemfalla åt moraliserande av sedvanligt slag. "I stället överraskar han med att öppet och kraftigt hävda 'det upplysta egenintresset' såsom ledstjärna för sin politik. . . Det är inte omöjligt att den upplysta egenintresset är en bättre ledstjärna än allsköns moraliska och självtröstande paroller".¹⁹ Här visar Undén sympati för en central tes i vad som brukar betecknas som en realistisk utrikespolitisk filosofi: egenintresset, ofta benämnd det nationella intresset, sätts som riktmärke för handlandet, medan moralprinciper som primär vägledning betraktas med skepsis. Hävdandet av moralnormer tänkes uppenbarligen endast böra ske instrumentellt, nämligen om det gynnar egenintresset.

Undéns "generallinje" var sålunda att hävda den nationella egoismens primat i utrikespolitiska sammanhang. Den kombinerades emellertid med en tankegång som var ägnad att mildra intrycket, att man här hyllade en norm som i ringa eller ingen grad stod i överensstämmelse med vad som vanligen menades med ett gott handlingssätt. Tankegången kan lämpligen kallas "exemplarargumentet" och gick i korthet ut på att Sverige genom inrikespolitiska reformer och framsteg skulle bevisa det svenska styrelseskickets överlägsenhet över andra modeller. Bristen på självuppföring i utrikespolitiska sammanhang skulle på detta sätt kompenseras eller åtminstone kunna fördras genom att "det svenska exemplet" – som uppenbarligen och naturligen betraktades som relativt högklassigt i etiskt avseende – skulle spridas och leda till goda verkningar i andra stater.

Argumentet framfördes första gången i utrikesdebatten våren 1950 och ledde till starkt kritiska kommentarer från främst höger- och folkpartisympatisörer. Undén bemötte kritiken både i riksdagen och i signerade och anonyma inlägg i pressen.²⁰ Som vanligt var det Dagens Nyheters synpunkter han uppmärksammade på MT:s ledarsida, denna gång i form av en satir över förmenta ståndpunktsändringar och därtill hörande psykosomatiska besvär hos "hr Tingsten". Artikelns utmynnade i förhoppningen att professorns hälsa inte tog skada av de häftiga kastningarna utan att han "härdats genom sin ungdoms övningar i konsten att uppträda som advocatus diaboli och i snabb följd förfäktat diametralt motsatta meningar".²¹ Den slutgiltiga polemiska triumfen tyckte sig Undén inkassera ett par år senare. Efter 1953

års utrikesdebatt förklarade sig nämligen DN endast kunna känna tillfredsställelse över att 1950 års blamanta tänkande inte upprepats. Strax dessförinnan hade emellertid Dulles' ovan citerade²² programtal hållits, där en variant av "exemplarargumentet" framfördes. Undén försatt inte tillfället att erinra Tingsten om att dennes kritik i själva verket träffade vännen John F Dulles.²³ Några argument i sak framfördes inte i anonymerna; de var snarast ägnade som effektiva slagord för att vinna opinionen.

I den intensiva Atlantpaktiskussionen kom Undéns allmänna utrikespolitiska attityd att intimt sammankopplas med hans konkreta utrikespolitiska handlingsrekommendation: alliansfriheten och neutralitetspolitiken.

Den 25 januari 1948, ett par dagar efter det att Storbritanniens utrikesminister Bevin i ett tal annonserat vad som skulle komma att utvecklas till Atlantpakten, bekantgjorde Dagens Nyheter att tidningen fann det vara hög tid att ompröva den svenska neutralitetspolitiken. Marshallsamarbetet var inte tillräckligt. En politisk samverkan med västmakterna "i någon form" måste till, och ett villkor för att en sådan samverkan skulle bli effektiv förklarades vara att USA deltog.²⁴ Dagen därpå replikerade Undén i Morgon-Tidningen. Tonen var raljant och argumenteringen personcentrerad. "När temperaturen i den politiska atmosfären stiger blir hr Tingsten alltid het i huvudet. . . Han bokstavligen snurrar runt av iver. Efter två dagars begrundande och innan han ens fått de utförliga engelska referaten /av Bevins tal/ i händerna är han färdig med den svenska utrikespolitiken. Den skall resolut läggas om." De argument som DN de senaste månaderna framfört mot blockanslutning har plötsligt förlorat all giltighet, noterade Undén, och den tidigare förordade politiken betecknas nu som både farlig och omoralisk.²⁵ Några saksäl mot en omprövning, förutom det att alternativet ännu var höljt i dunkel, framförde han inte.

I debatten om västallians, skandinaviskt försvarsförbund eller alliansfrihet ägnade Undén stor möda åt att bestrida, att Sverige utgjorde en neutralitetspolitisk öken i ett eljest västmaktsvänligt Skandinavien, d v s Sveriges neutrala position sades vara given, men Norges och Danmarks val av alliansalternativet förklarades inte vara det.²⁶ När sålunda en flitig norsk missionär för blockanslutning, professor Keilhau, i en DN-artikel påstod att Norge självfallet skulle välja blockanslut-

ning, ifrågasatte Undén både verklighetsbeskrivningen och klokskapen i en sådan politik. Det var ju endast de borgerliga partierna i Norge som förespråkade en västmaktsanslutning och detta hade de börjat med först för några månader sedan. Tidigare sades norrmännen snarast ha varit eniga om att inte ansluta sig till något militärpolitiskt block. Keilhaus påståenden att man i Norge varken trodde på eller tyckte om neutralitetspolitik och att man i själva verket varit för samverkan med väst alltsedan 1941, saknade enligt Undén stöd i den faktiskt förda politiken. Förklaringen till borgerlighetens ståndpunktsändring fann han vara en annan: den antikommunistiska inställningen. "Denna anses kräva också en antirysk utrikespolitik". Konsekvensen av en samverkan skulle emellertid bli att amerikanska baser upprättades i Norge redan i fredstid, då ju ingendera parten var betjänt av enbart pappersgarantier.²⁷ Härav följde att Norge även i fredstid bleve ett utsatt område och att det förlorade sin rörelsefrihet. "Skulle det inte kännas en smula besvärande – för att välja ett mildt ord – att omfamnas av Förenta Staterna på detta sätt. Det svenska folket har uppriktigt sagt ingen längtan att följa en dylik politik."²⁸ Här möter vi åter några huvudteman i Undéns anonymer: skepsis mot en utrikespolitik med ideologiska eller moraliska övertoner, och en markerad och föga tidstypisk misstänksamhet mot det ökande amerikanska inflytandet.

Även under de pågående försvarsförbundsförhandlingarna sökte Undén i flera inlägg motverka tendensen att betrakta Norges och Danmarks val som på förhand givet. I maj 1948 rådde han Expressen att begrunda ett tal av statsminister Gerhardsen där denne sagt att Norge skulle "ta sikte på å holde landet vårt utefor et eventuelt oppgjør mellom stormaktene" och att man därför borde samarbeta intimt med grannar som hade samma syfte. Alliansanhängarna i Sverige befanns anfäktade av önsketänkande angående Norge, och norska och danska skribenter förklarades blåsa upp skillnaderna genom att i förklenande ordalag diskutera neutralitetsalternativet. När exempelvis den danska tidningen Kristeligt Dagblad uppmanade sin regering att tillsammans med Norge göra en ansträngning för att få Sverige att acceptera västorienteringen, anmärkte Undén att tidningens ståndpunkt i blockfrågan inte var den danska regeringens. Detsamma upprepade han i ett ledarstick, där sovjetiska nyhetsbyråer sades ha förvanskat den danska positionen genom påståendet

att ett danskt förslag om västblocksanslutning skulle presenteras för de båda andra staterna. Danmarks regering försäkrades följa den av folketinget fastlagda kursen att inte medverka i blockbildningar. Ännu efter Karlstadsförhandlingarna, ett par veckor före det slutliga sammanbrottet, värdade sig Undén mot DN:s anklagelser för "strutspolitik". De skandinaviska grannarna hade inte bestämt sig, hävdade han, ty först nu hade länderna fått ett fullgott beslutsunderlag från den militära expertisen.²⁹

Efterhand som det stod alltmer klart att åtminstone Norge skulle välja den amerikanska "omfamningen" blev Undéns ledare mindre kritiska mot en sådan utveckling. Han sade sig ha förståelse för ett eventuellt beslut i den riktningen och förklarade sig inte vilja uttala några förkastelsesdomar över grannarna vilket beslutet än blev³⁰ – ett uttalande väl i linje med hans antimoralistiska inställning.

Någon egentlig realdiskussion om för- och nackdelar med respektive linje i blockanslutningsfrågan förde inte Undén i sina ofta korta repliker. Endast i allmänna ordalag uttalades att ett Skandinavien anslutet till Atlantpakten inte främjade freden; neutralitetspolitiken tänktes däremot vara i både Skandinavien och "den allmänna fredens", dvs andra nationers, intresse. Närmast tänkte han sig väl att konfliktytan mellan blocken skulle minska genom ett neutralt Skandinavien och att detta skulle verka fredsfrämjande i stort. För Sveriges del var hans huvudtes att vi genom att stå neutrala i alla fall inte omedelbart drogs in i ett krig mellan blocken. Ledarutrymmet utnyttjade han i stället främst åt att angripa de attityder som alliansanhängarna avslöjade genom sina karakteristiker av och etiketter på de båda huvudalternativen och på de inblandade parterna. Främst vände han sig mot tendensen att betrakta alliansalternativet som moraliskt överlägset neutralitetsalternativ – för Sveriges eller Skandinavien del – och mot utmålandet av det senare som en doktrinär isoleringspolitik.

Isoleringsargumentet returnerade Undén genom en lätt betydelseförskjutningsoperation. Det var en "illvillig misstyndning" att sammankoppla neutralitet och isolationism, ty Sverige önskade normala förbindelser med alla stater. "Vi vägrar låta isolera oss i ett block. Vi vill inte gripas av den frontmentalitet som i alltför hög grad bemäktigat sig folken. Vi suggereras inte av föreställningar att de länder som inte sluter militär-

engagemang med någon stormakt isolerar sig".³¹ Här leker Undén med mångtydigheten i såväl block- som isoleringsbegreppet – isolering mot vem, på vilket område? – och underlåter att närmare analysera vilka konsekvenser för relationerna på andra områden som en militär "isolering" kunde tänkas resultera i.

Anklagelsen för doktrinarism och stelbenthet i utrikespolitiken bemötte Undén i flera anonyma inlägg. Hans trumfkort var att påvisa den radikala ståndpunktsändring som flera av alliansvännerna företagit men som likväl fortfarande satte sin prägel på deras argumentation. Under världskriget hade de varit de mest energiska försvarare av neutraliteten och menat att regeringens politik varit *för lite* "doktrinär". Men den strikthet som då efterlystes hade nu plötsligt blivit inopportun. Vad värre var, det som då ansågs vara höjden av visdom, betecknades nu omväxlande som omöjligt eller omoraliskt. Handelstidningen, den principfasta neutralitetens språkrör under kriget men som nu med "den frälstes heta iver" predikade "allianspolitikens evangelium", meddelade exempelvis, att den politik tidningen velat se förverkligad under kriget endast – och också där med tvekan – kunde tillämpas i himmelriket. Och Expressens politiske redaktör Bo Enander befarade att Sverige skulle återfalla i den "transiteringsneutralitet" som kännetecknade krigstidens opportunistiska politik.³²

Undén sökte reda upp i diskussionen genom att skilja mellan neutralitetens teoretiskt-folkrättsliga innehåll och den praktiska tillämpningen. Det var inte så som vissa kritiker ville göra gällande att det rådde stor teoretisk oklarhet om vad neutralitet innebar. Tvärtom, neutralitet var "ett folkrättsligt begrepp av någorlunda bestämt innehåll", som klargjorde vilka regler en neutral stat förklarade sig skola följa i en krigssituation. Därför borde man inte karakterisera den fredstida svenska politiken med detta begrepp.³³ Det skulle vara en doktrinär och steril användning av begreppet om man lät det omfatta "ett objektivet ställningstagande i varjehand internationella frågor". Begreppet borde med andra ord reserveras för krigstida förhållanden och begränsas till den folkrättsliga betydelsen. Att sedan samlingsregeringen inte lyckades föra en strikt neutral politik under kriget var en helt annan fråga och inte den förmenta begreppsliga oklarhetens fel.

Men när kritikerna krävde besked om vilka eftergifter Sverige i en framtida situation kunde gå med på, ställde de enligt Undéns mening ohe-

mula krav. "Inbillar han /Enander/ sig att man i svenska regeringen eller utrikesnämnden sitter och överlägger om vilka avsteg från neutraliteten ... som skall anses möjliga eller omöjliga?"³⁴ Ja, varför inte? frågar man sig. I princip bör det väl vara av värde att ha funderat även över sådana obekväma frågor, ehuru det i praktiken kan vara ytterst känsligt och – om ansvariga politikerna tankar därvidlag blir bekanta – förödande att så att säga indirekt klargöra att neutraliteten har prut-mån.

I folkpartiets ledning var man inte nöjd med vare sig alliansfrihets- eller neutralitetsbegreppet och lanserade därför ett nytt uttryck: västorienterad alliansfrihet. Denna nydaning föll inte Undén i smaken.³⁵ Under rubriken "Hr Ohlin kommer till klarhet i utrikespolitiken" ironiserar han över den ohlinska ansträngningen att finna en formel som, förutom det uttalade syftet att exakt definiera den faktiskt förda politiken, enligt Undén var avsedd att täcka "alla skilda riktningar inom folkpartiet". Ohlin sades ha tagit avstånd från den i hans mening "isolationistiska neutraliteten" i bondeförbundets tappning men även från vissa undénska uttalanden som påstods ha vållat missförstånd i utlandet. Dessa avståndstaganden utmynnade sedan i det nya uttrycket. Argumentationen föreföll Undén egendomlig och fick honom att misstänka att det i själva verket var folkpartiets politik och inte regeringens Ohlin ville definiera; dessa saker sammanföll tydligen inte. Dispyten gav Undén en sällsynt anledning att med gillande referera till Dagens Nyheters uppfattning. "DN förklarar hänfullt att hr Ohlins sökande efter nyanser verkar ängsligt och ansträngt. Hr Tingsten efterlyser tankegången bakom det nya slagordet." Och en annan folkpartitidning, det starkt neutralitetsorienterade Aftonbladet, sades ha upptäckt orsaken till Ohlins vedermödor. "Tidningen antyder att hr Ohlin lider av en inre oviss-het, alstrad av motsättningen mellan känslor och beräkningar, och därför känner ett behov av att tänka om. Sannerligen, det gamla AB kan hitta ett och annat sanningskorn."³⁶ Trots raljansen kan man dock urskilja en även i andra sammanhang framträdande motvilja mot att dra in den faktiska västorienteringen på en rad områden, främst ekonomi och kultur, i diskussionen kring utrikespolitikens grundvalar.

Den teoretiska innebörden i neutralitetsbegreppet och Sveriges intentioner att handla i överensstämmelse därmed var sålunda en sak, den faktiska

möjligheten att förverkliga syftet i framtida konkreta situationer en annan. Och det verkliga spörsmålet var Undén obenägen att diskutera i den mån det gällde att precisera fall då avsteg från neutraliteten kunde tänkas. Helt kunde han dock inte undvika problemet. En anledning att gå i svaromål fick han då Ny Dag uppmanade MT att uttala sig om den 'landsförrädiska propaganda' som Dagens Nyheter bedrev med sina påståenden, att neutralitetskränkningar från väst inte fick göra oss till Sovjetunionens allierade. Undén inledde med reflexionen att Dagens Nyheters tankegång väl inte heller var främmande för kommunisterna, låt vara med det motsatta angreppsfallet för ögonen. Men Sverige skulle försvara sig mot angrepp oavsett vilken sida som utförde dessa. Någon automatisk allians med den ena stormakten skulle ingalunda bli följden av en kränkning från den andra. "En neutral stat är aldrig skyldig att överge neutraliteten, dess politik är att försvara sig mot smärre och grövre neutralitetskränkningar inom ramen för sina rimliga möjligheter. Därutöver råder handlingsfrihet. Om den neutrala staten finner att dess indragande i kriget är oundvikligt på grund av de krigförandes allt värre övergrepp, väljer den sida efter fri prövning. Men den neutrala staten bygger ju sin politik på att den situationen inte ska behöva inträffa."³⁷

Uttalandet har en air av rimlighet över sig. Det torde vara få som förväntar sig att en småstat i puristisk yra skall gå sin egen undergång till mötes i strid för neutralitetens idé; neutralitet kan rimligen inte vara ett mål i sig, överordnat självständighetsmålet. Men begränsningen av diskussionen till en neutral stats åtgärder när den redan utsatts för övergrepp – t o m från båda sidor – gör att vissa svårigheter undviks. Exemplet behandlar sålunda inte den situation där en krigförande stat kräver vissa ur neutralitetssynpunkt omöjliga förmåner och på så sätt överlåter åt den neutrala staten att i förväg sanktionera kränkningen eller ej. Det formella beslutet kan ju inte fattas genom hänvisning till "rimliga möjligheter" – sådana finns alltid att avvisa krav – utan måste avgöras genom en bedömning av vad som skulle inträffa om begäran inte bifölls. Accepterar den neutrala staten kraven har den i princip själv beslutat om neutralitetskränkningen och detta utan att det kan verifieras att en kränkning skulle ha skett som det stått utom dess möjligheter att förhindra. Om avsteg från neutralitetsreglerna godtas redan på förhandlingsstadiet mot bakgrund av vad som *skulle kunna* inträffa har ett avsevärt steg bort

från neutraliteten gjorts utan att dess nödvändighet för statens existens kan visas. Men sannolikt kan sådana beslut bli lika aktuella som de där en kränkning redan skett och det "endast" gäller att avgöra om man har möjlighet att vidta effektiva åtgärder.

Undén fastslog alltså kategoriskt att Sverige skulle beivra neutralitetskränkningar från såväl öst som väst. Men hur bedömde han sannolikheten av att något av fallen skulle inträffa? Utanför kommunisternas krets var det vid denna tid vanligt att helt koncentrera intresset till det östliga angreppsfallet. Det väckte närmast sensation och resulterade i amper kritik när Ernst Wigforss i ett tal 1948 fann det vara mera rimligt att väst hade intresse av svenskt territorium än öst.³⁸ Den gången yttrade sig inte Undén. Men i mitten av 50-talet tog han i en anonym polemik med Upsala Nya Tidning upp saken. Delvis visade han sig sympatisera med Wigforss. Påståendet att angrepp kunde väntas endast från öst stämplades som både tanklöst och ytligt. Ockupationen av Iran och planerna mot Norge under senaste kriget bar värtaligt vittnesbörd om att militära skäl kunde föranleda neutralitetskränkningar av västmakterna.³⁹ Undén ville, liksom Wigforss, poängtera att det västliga angreppsfallet ingalunda var uteslutet. Strategiska skäl kunde göra det förenligt med västmakternas intressen att ockupera Sverige. Men till skillnad från Wigforss hängav sig Undén inte åt några spekulationer om sannolikheter.

Vi skall avsluta analysen av Undén som anonym ledarskribent med att ta upp några konkreta utrikespolitiska situationer som inte direkt anknyter till frågan om allians eller alliansfrihet. Exempen avser att belysa olika sidor av Undéns utrikessyn sådan den tecknats i mera allmänna ordalag i det tidigare. Det gäller inte minst hans skepsis mot västmaktspolitiken, sådan den tog sig uttryck i olika åtgärder i konflikter av kalla krigs-typ.

Det svensk-ryska kreditavtalet strax efter krigsslutet var en av de frågor som gång efter annan drogs in i utrikespolitiska debatter. En av Östen Undéns första insatser som polemiker i pressen blev att bemöta Dagens Nyheters uppfattning om avtalets konsekvenser. Men meningsutbytet är belysande främst som exempel på Undéns tidigt markerade skepsis mot och distans till amerikansk politik och hyllningen av densamma i svensk debatt.

Beslutet att ge Sovjetunionen en kredit på 1 miljard kronor hade fattats redan under samlings-

regeringens tid. Men när den socialdemokratiska regeringen skulle effektuera beslutet uppstod politiska meningsskiljaktigheter. Oppositionen hävdade att den felkalkyl om det ekonomiska läget som gjorts – allmänt förutspåddes en efterkrigsdepression medan det motsatta blev fallet – borde medföra en omprövning och begränsning av Sveriges åtaganden.⁴⁰ Dagens Nyheter hade i några ledare sammankopplat den rådande varuknappheten med det ryska avtalet och detta uppfordrade Undén till en replik. Han förklarade att det inte alls var så att svenska varor exporterades till Sovjetunionen i större proportion än vad som importerades därifrån. När DN första gången framförde den anklagelsen hade i själva verket inga leveranser skett men väl en viss import till Sverige. Industrin behövde de varor som ryssarna erbjöd och skulle ha tvingats köpa dem från annat håll om inte avtalet funnits.⁴¹

Intressant är emellertid att konstatera var Undén förlade orsaken till de svenska ekonomiska svårigheterna. Tingsten tillråddes att söka bli kvitt sina tvångsföreställningar och rikta falkögonen mot väster. Han skulle då upptäcka att det var handelsförbindelserna med USA och Storbritannien som vållade problem. Handelsavtalet mellan USA och Sverige hindrade oss att utan vidare begränsa importen av umbärliga varor, såsom bilar. Detta var "i väsentlig utsträckning" orsaken till den dåliga balansen i ekonomin.⁴²

En mera generell kritik av amerikansk handelspolitik hade Undén framfört redan i ett av sina första anonyma inlägg. Amerikanerna hade då och då undervisat andra regeringar om vad som var den riktiga handelspolitiken, skrev han. En sund politik sades bygga på fri konkurrens. Även det svensk-ryska avtalet hade med den motiveringen föranlett "bekymrade påpekanden" från amerikanskt håll. Men nu befanns det att USA inte självt levde enligt de normer som förkunnades. Ty i ett avtal med Norge hade man krävt att transporten av de varor som normmännen importerade för amerikanska lånedel skulle förbehållas amerikanska fartyg. Detta borde inte få stå opåttat tyckte Undén. "Vi får hoppas att norska regeringen ... inte försummar att fästa uppmärksamheten på detta amerikanska avfall från de höga principer som förkunnas för oss och andra syndfulla folk."⁴³

Även i Tysklandsfrågan kom Undéns betänkligheter mot västmakternas politik klart till uttryck. Denna skepsis var emellertid även officiellt ut-

talad. När den tyska frågan första gången togs upp i FN:s generalförsamling, på Förbundsrepublikens och västmakternas initiativ, verkade nämligen Sverige för en procedur som gick emot västs förslag. Västmakterna ansåg att FN borde utse en undersökningskommission som skulle rapportera om förutsättningarna för fria val i de båda tyska sektorerna. Häremot ställde den svenska delegationen förslaget, att frågan om förutsättningarna för valens frihet skulle hänskjutas till ockupationsmakterna, vilka sedan skulle rapportera till FN om sina resultat. Om något positivt resultat kunde vinnas, skulle FN erbjuda sina bona officia när det gällde genomförandet av valen.⁴⁴ Skillnaderna i förslagen var uppenbara. Västmakterna ville ha ett FN-uttalande där det framgick, att öststaterna motsatte sig fria val och därigenom en tysk återförening; eftersom ryssarna motsatte sig ett undersökningsförfarande var det från början klart att detta skulle bli resultatöst. Det svenska förslaget utgick från detta faktum. FN skulle endast medverka när ockupationsmakterna hade kunnat enas om ett förfarande men inte utnyttjas som redskap i västmakternas politiska uppgörelse med öst.

Ett antal tidningar med Dagens Nyheter i spetsen kritiserade det svenska agerandet, vilket föranledde Undén att skriva ett antal ledare, där han mera frispråkigt utvecklade sin kritik mot västmakternas agerande. Huvudinvändningen var att väst inte med sitt förslag sökte komma närmare en lösning av frågan om tysk återförening. Västmakterna ville driva fram ett FN-beslut som kunde begagnas för att legitimera Västtysklands snara upprustning och inordning i Atlantpakten. De ville i själva verket *förhindra* förhandlingar "för att inte de naiva tyskarna skulle inbilla sig att något stode att vinna på den vägen. Det gällde att inte riskera några psykologiska hinder hos tyska allmänheten för den brådskande upprustningen i Västtyskland". USA hade helt frångått den ursprungliga tanken att Tyskland inte skulle tillåtas att upprusta i någon större utsträckning och "efter starka påtryckningar" kunde Frankrike och Storbritannien förmås att acceptera den ståndpunkten.⁴⁵ När det några månader senare förspordes att USA övervägde att låta en fyrmaktskonferens överta problemet med Tysklands återförening och bli Expressen anslöt sig till den tanken, kunde inte Undén underlåta att replikera. Då Sverige tidigare framlade ett sådant förslag var det "höjden av dårskap". "Om hr Undéns förslag skrek hr Tingsten ut sin mening i den allra gällaste falsett: 'Så

talat en utrikesminister. Kan hr Undén tro vad han säger? Fantasin vägrar svara ja på den frågan. . . . Så blev det alltså mr Acheson som träffades i hr Undéns ställe. Hur är det ordspråket säger: 'Träffat, sa Knaggen, sköt ut ögat på bror sin.' " 46

Samtidigt ville Undén i sina inlägg inte utdöma de ryska förslagen i fråga om Tyskland. Huruvida de var allvarligt menade var han uppenbarligen osäker om. Men förslagen bedömdes rent innehållsmässigt ha vissa förtjänster. Sovjetregeringen hade sålunda övergivit tanken på att det alliansfria Tyskland som den förespråkade, skulle vara helt avrustat. Ett fristående, enat Tyskland, framsprunget ur fria val och som hade möjlighet att åtminstone försvara sig mot överraskande kupper borde te sig lockande för tyskarna. Västmakternas politik ledde däremot till att återföreningen blev en utopisk framtidsvision.⁴⁷ Denna bedömning fasthöll Undén vid i polemik med främst Tingsten och Ohlin under flera år. Tendensen var närmast att han successivt skärpte sin syn på skuld fördelningen, delvis under intryck av den tyska socialdemokratis ståndpunkt. I ett skarpt formulerat ledarstick vid tiden för Förbundsrepublikens NATO-anslutning skrev han exempelvis att det "råder inget tvivel om att hittills västmakterna sett som sitt primära mål i den tyska frågan Tysklands eller åtminstone Västtysklands anslutning till västalliansen. Skulle de ställas inför alternativet återförening eller allians, skulle de välja alliansen. . . Om återföreningen därigenom uppskjutes är det ryssarnas fel. Så enkelt är det." Med Willy Brandt underströk Undén i stället de stora risker som låg i att återföreningen uppskötts. Det var orealistiskt och därför i längden farligt att ignorera tyskarnas enhetssträvan.⁴⁸

I sin sista anonyma ledare – nu i tidningen Folket – hade emellertid Undén till synes bytt ståndpunkt. Nu ansågs en realistisk politik snarast vara liktydig med att inte aktualisera återföreningskravet. Hans inledande reflexion är belysande för Undéns politiska filosofi. "Det har ofta påpekats på tal om Tysklandsfrågan att det finns problem som för närvarande är möjliga att lösa och problem som för närvarande är olösbara. Uppgiften för statsmännen är att söka lösningar på de förra och undvika att binda ihop dessa med de för stunden olösliga problemen. Bland de sistnämnda är framför allt Tysklands återförening." Den fråga som tidigare befarats leda till farliga konflikter på grund av tyskarnas nationella enhetslängtan, avfärdades nu som temporärt olösbar och därför fruktlös att

diskutera. Man skulle i stället koncentrera sig på det möjliga, så t ex borde väst överväga om inte Östtysklands isolering kunde hävas för att på så sätt få till stånd en islossning i Berlinfrågan.⁴⁹

Att tala om inkonsekvens i tänkandet är föga relevant redan av det skälet att närmare ett decennium hade förflutit sedan Undén skrev sin första ledare i ämnet. Men detta oaktat synes det inte omöjligt att hävda att Undén hela tiden följde en tämligen rätlinjig strategi beroende på vilken utgångspunkt man tar. För det första kan det hävdas att han konsekvent förfäktade vad han ansåg vara den politik som åtminstone skulle ha någon chans att föra närmare återföreningsmålet. 1952 vände han sig mot en demonstrationspolitik som fjärmade makterna från varandra. 1955 fullföljdes denna kritik genom motståndet mot Västtysklands inlemmande i Atlantpakten. 1961 hävdade han att återföreningskravet i sig inte främjade möjligheterna att nå målet. Det var ineffektivt att inrikta ansträngningarna på "den stora lösningen". I stället borde man söka sig fram på områden där någon möjlighet till resultat förelåg. Undén var i själva verket hela tiden inriktad på det praktiskt möjliga och inte på ett omedelbart och fullständigt uppnående av det ideala tillståndet; att konsekvent framhäva det ideala skulle kunna fördröja dess uppnående.

Ett annat sätt att beskriva hans politik vore att utgå från fredsaspekten. Undén drev en linje som antogs vara ägnad att inte skärpa motsättningarna mellan öst och väst. 1952 ville han undvika att FN drogs in som garant för västmakternas Tysklandspolitik. Under hela 50-talet motsatte han sig Västtysklands NATO-anslutning som antogs skärpa konfrontationen i Europa. Undéns sympatier låg hos idén om ett relativt välrustat, alliansfritt Tyskland, som – i likhet med Sverige – kunde tjäna som buffert mellan antagonisterna i det kalla kriget. Under femtioalet sades krigsfaran ökas av det faktiska ignorandet av tyskarnas nationella enhetssträvan. I början av sextioalet framstod det i stället som en orosfaktor att driva kravet på Tysklands enade och skiljande från blocken. Ett erkännande av det militära och politiska status quo tänktes nu vara det mest effektiva sättet att dämpa motsättningarna.

Sommaren 1952 försvann ett svenskt militärflygplan under ett radiospaningsuppdrag över Östersjön. Under sökandet efter överlevande sköts ett obehäpnat Catalinaplan ned av sovjetiskt flyg, och det blev snart bekräftat att så skett även med det

försvunna planet. Intermezzot ledde till en opinionsstorm i Sverige och till en utdragen diplomatisk skriftväxling, där frågan om planen befunnit sig i internationellt eller sovjetiskt lufttrum var den centrala.

Svenska Dagbladets före chefredaktör Ivar Anderson uppger i sina memoarer att de första svenska noterna till Sovjetunionen i denna sk Catalinaaffär blev skarpa i utformningen beroende på att utrikesminister Undén ej var tillstades.⁵⁰ Att semesterregeringens första noter var skarpare i tonen än de senare undénska är uppenbart.⁵¹ Huruvida den alltmera faktainriktade och "diplomatiska" framtoningen berodde på Undéns återkomst eller på den fortsatta skriftväxlingen som sådan är givetvis svårt att avgöra. Ivar Andersons tanke bär emellertid sannolikhetens prägel. Efter Undéns återkomst sköts nämligen rättsfrågan i förgrunden medan den politiska kontroversen konsekvent nedtonades. Detta är också temat i Undéns ledare i frågan.

Dagen efter det att Undén återtagit ansvaret över UD och sänt sin första note till Sovjetunionen, recenserade han denna i Morgon-Tidningen under rubriken "Ett starkt svenskt inlägg". Styrkan låg enligt Undén i sakens sakligheten. "Den ger uttryck åt det svenska folkets indignation. . . Men noten innehåller inga överord, inga känsloutbrott eller smädelser." De ryska motiven förmodades vara militära. Man eftersträvade "en total avskärmning av den baltiska östkusten och vad där i militärt hänseende försiggår" och för att nå det målet tillät man till och med övergrepp på internationellt vatten.⁵² Även Sovjetunionen tycktes emellertid anse att nedskjutningar på internationellt vatten var brottsligt och därför hade Sverige föreslagit ett rättsligt förfarande som skulle avgöra fakta i saken. Undén fann det inte otroligt att Sovjet skulle vägra att delta i en sådan procedur. Men i så fall skulle det indirekt framgå att de ryska ledarna inte trodde på de egna uppgifterna att de svenska planen trängt in på ryskt territorialvatten och därför inte ville ha saken undersökt.⁵³

Men den största energin ägnade Undén åt att bemöta oppositionens starka kritik av regeringens förmenta flathet mot Sovjetunionen. Oppositionspresen krävde allmänt en hänvändelse till FN och fick från början stöd av åtskilliga socialdemokratiska tidningar och sedermera av oppositionsledarna. Högerledaren Hjalmarson och Svenska Dagbladet antydde t o m att en omprövning av den alliansfria politiken kunde bli aktuell

om ej saken nöjaktigt bilades. Undén och med honom regeringen och så småningom en enig socialdemokratisk press – saken drogs in i valrörelsen och kravet på enighet blev sålunda starkt – tvekade emellertid inför tanken på hänvändelse till FN.⁵⁴ Undén utvecklade i flera ledare skälen till detta. Regeringen hade konsekvent hävdats att tvisten var en rättsfråga. FN var emellertid inget rättsorgan utan ett politiskt, och regeringen ville inte "politisera" frågan. När ryssarna vägrade att medverka i en rättslig prövning stängdes den möjligheten. "Det är ett beklagligt faktum som vi inte kommer ifrån genom att låtsas som om det internationella rättssystemet vore mer effektivt än det är." Den enda återstående möjligheten var nu enligt Undén att vädja till allmänna opinionen genom att i tal och skrifter bekantgöra de faktiska omständigheterna.⁵⁵

Under valrörelsen såg Undén partitaktiskt dubbelspel bakom oppositionens agerande. Den hade låtit sig förledas av "den oansvarige och ansvarslöse" professor Tingsten att driva kravet på en politisk FN-process. I utrikesnämnden hade den rätt regeringen att hålla frågan öppen. Men när Ohlin och Hjalmarson en vecka senare avkrävdes ett uttalande av Dagens Nyheter, förordade de båda FN-linjen. Högern sades i grund och botten syfta till att byta ut inte bara Undén utan också hans som doktrinär betecknade alliansfria politik. Efter valet blev Undén emellertid mildare i kritiken av oppositionsledarna. De sades nu vilja förordas FN-aktion just för att på detta sätt vädja till den allmänna opinionen. Men för att kunna få upp frågan på dagordningen måste den enligt Undén beskrivas som ett hot mot den internationella freden och säkerheten,⁵⁶ vilket han uppenbarligen tyckte var en överdrift. Hans huvudinvändning gällde dock inte lagvrängningen utan de politiska konsekvenserna; regeringens väg "tillgodoser publicitetsintresset utan att medföra de olägenheter som är förenade med tvistens politisering". Om sålunda partiledarna fann nåd inför utrikesministerns ögon gällde inte detta den permanente antagonisten i Dagens Nyheter. Tingstens moraliserande skrivelser antogs syfta till just det som regeringen ville undvika. "Det är hr Tingsten och hans gelikar förbehållet att anse det vara ett bevis på . . . undfallenhet och feighet att föredra regeringens väg. Denne hjälte i munväder har över huvud taget ingen annan utrikespolitik än att söka utmåla regeringen och i synnerhet utrikesministern som flata och rädda för att 'irritera' Sovjetunionen. Han såg en chans att

få till stånd en politisk process mellan Sverige och Sovjetunionen på den internationella scenen.”⁵⁷

Under koreakriget kom den svenska utrikesledningen att ställas inför avgöranden där frågan om moralism eller realism i utrikespolitiken framträdde i tillspetsad form. Ett av skälen till detta får sökas i det faktum att Förenta Nationerna var inblandat och att därför Sveriges hållning till FN i allmänhet och den kollektiva säkerhetens princip i synnerhet aktualiserades. Medlemskapet i FN grundades i hög grad på vetorättens existens; i stormaktskrig skulle världsorganisationen inte kunna fungera, varför Sveriges önskan om neutralitet skulle kunna förverkligas.⁵⁸ Eftersom öststaterna vid krigsutbrottet bojkottade FN-arbetet kunde emellertid organisationen verka i konflikten – låt vara på dubiösa rättsliga grunder – och under intrycket av de inledande framgångarna initierades från västmakts håll förslaget att generalförsamlingen skulle ges kompetens att agera i säkerhetsrådets ställe. Vetorätten skulle på så sätt undergrävas. Men om effektiva åtgärder kom till stånd i krigsfall skulle ytterst bero på staternas villighet att solidarisera sig med majoritetens åsikt. Ty generalförsamlingen kunde endast rekommendera åtgärder. Förslaget, som gick under namnet *Uniting for Peace* eller *Achesonplanen*, antogs, i allt väsentligt med svenskt stöd.⁵⁹

Achesonplanen påverkade inte möjligheterna till neutralitet och den hade allmänt ringa betydelse i krigsfall. Så tenderade Undén att beskriva saken i en anonym ledare. Varje stats frihet att göra en egen bedömning av om den skulle efterkomma rekommendationerna underströks. Planen sades vara ”en följdriktig utveckling av de idéer som ligger till grund för stadgan”. Men den praktiska betydelsen borde inte överdrivas. I en världskrigssituation skulle staterna först och främst se till den egna säkerheten och till sina alliansförpliktelser.⁶⁰ Att säkerhetsintresset kunde anvisa en uppslutning bakom majoritetens rekommendation fann Undén tydligen vara en realistisk tanke. Sverige skulle med andra ord inte bli ensamt om att så länge som möjligt söka hålla sig utanför en kraftmätning.

De neutralitetspolitiska och moraliska implikationerna av ställningstaganden i enlighet med *Achesonplanen* uppenbarades, då fördömande av och sanktioner mot Kina för dess intervention i koreakriget blev aktuellt. Regeringens beslut att avstå från att rösta i frågan om Kina skulle stämpas som angripande väckte till liv en av de häftigaste

ordväxlingar om utrikespolitiken som förekommit efter världskriget.⁶¹ Redan på ett tidigt stadium skrev Undén en underledare riktad mot uppfattningen att Sverige av moraliska skäl inte kunde underlåta att fördöma Kina. Ledarens rubrik, ”Farisé i Svenska Morgonbladet”, anslog tonen. Den fromma kollegan förklarades ha hemfallit åt skrymteri. Den meddelade att underlåtenhet att delta i fördömandet av Kinas aggression skulle vara en skamlöshet, ett svek mot FN:s idé, som borde åtföljas av ett svenskt utträde ur FN. Men sanktioner för att stödja brännmärkningen ville den inte vara med om. Moralen var tydligen graderad. ”Varför denna återhållsamhet i kampen för det goda? Jo, sanktioner som understryker allvaret i domen kan tydligen, enligt SvM:s mening, ha farliga verkningar, medan en resolution blott och bart förmenas inte ha någon effekt av något slag.” När det blev fråga om handling blev tidsningen i Undéns ögon opportunistisk; moralen ”dunstar bort”. Undéns egen mening var att även fördömandet skulle bedömas ”ur politisk synpunkt”. Sverige borde i varje moment ta politiska hänsyn, d v s se till konsekvenserna.⁶²

Man skulle alltså inte ta ställning utifrån höga moralnormer med bortseende från ”realiteterna”. Men dessa synpunkter synes mera illustrera en problematik än lösa den. Först kan Undéns beskrivning av motståndarens position diskuteras. Menade Svenska Morgonbladet att ett fördömande inte hade några följder alls? Naturligtvis inte. Tidningen ansåg att konsekvenserna skulle bli goda även om man avstod från de åtgärder som Undén efterlyste. Denne tenderade att se en svensk medverkan i straffaktioner som en nödvändighet för att tidningens linje skulle kunna sägas vara etiskt högtstående. Så behöver ju inte vara fallet. Skälet till att avstå från tvångsåtgärder var detsamma som Undéns eget: de antogs inte föra något gott med sig. Men därför behöver inte det principiella fördömandet vara en tom gest, en opportunistisk demonstration.

En central delfråga i problematiken tycks ha varit denna: bör också uttalanden i sanningsfrågor underkastas bedömningar om måluppfyllelse och konsekvenser? Ett av skälen till Svenska Morgonbladets indignation var uppenbarligen dess misstanke att regeringen skulle svara ja på en sådan fråga och handla därefter. Sverige skulle avstå från att med sin röst stödja uppfattningen att Kina uppträdde som angripande, ett sakförhållande som regeringen tveklöst skrev under på i icke bindande sammanhang. Morgonbladet tenderade mot

ståndpunkten att det var omoraliskt att av hänsyn till följderna hålla inne med sina synpunkter i sanningenfrågan; vi bortser tills vidare från att man även såg uppenbara fördelar med ett positivt uttalande i enlighet med sanningens bud. Det var alltid en god sak att tala sanning, tycktes tidningen vilja säga. Undén tycktes däremot anse, att konsekvenserna måste uppmärksammas även när det gällde att uttrycka eller inte uttrycka en ståndpunkt om faktiska förhållanden. Undén kan sägas ha förespråkade en konsekvensetisk politik, som t o m tangerade gränsen för det intellektuellt redbara.⁶³

Enigheten kom så småningom att sträcka sig så långt att båda parter ansåg det vara sant att Kina gjort sig skyldigt till aggression i Korea och att detta borde officiellt fastslås av Sverige. Men Undén och regeringen ville inte göra detta i form av en aggressionsförklaring i en FN-resolution, vilket dess opponenter krävde. Härigenom uppstod det skenbart bisarra debattläget att regeringslinjen förklarades vara etiskt miserabel därför att sanningen inte fastslogs i en speciell form, medan oppositionen dubbades till sanningens riddare iförda skenhelighetens rustning, eftersom deras lidelsefulla verbala fäktande inte åtföljdes av reella uppostringar. Men om man främst tar i beaktande kombattanternas påståenden om vilka följer de båda alternativen skulle få, och ser detta som det bestämmande för deras moraliska bedömning, är ståndpunktstagandena naturliga; båda parter resonerade i så fall konsekvensetiskt.

Krigsfänge- och flyktingfrågor togs med jämna mellanrum upp till debatt i pressen. Här skall endast några episoder uppmärksammas som belyser Undéns allmänna attityd. Främst var det balternas öde som avhandlades. Redan i en av sina första ledare tillbakavisade han påståendet att samlingsregeringen, eller åtminstone dess borgerliga inslag, skulle ha varit ovetande om att det principbeslut om återsändande av militära krigsfångar som togs i juni 1945 även skulle gälla balter i tysk uniform.⁶⁴

Att samlingsregeringen var ansvarig för beslutet om baltutlämningen kände Undén sig förlåten att upplysa om även vid senare tillfällen. I december 1955, tio år efter den aktuella händelsen, polemiserade han mot Dagens Nyheter med stöd av vad tidningens förre utrikesredaktör Johannes Wickman skrivit i saken. Undén drog sig därvid inte för att citera ytterst smickrande omdömen om sig själv: "Christian Günther som

har en stor del av ansvaret för avtalet /om utlämningen av balterna/ för en behaglig tillvaro som privatman, medan Östen Undén, rättspolitikens och humanitetens främste representant i Sverige, får ta på sig bördan att effektuera avtalet. Han gör det med upphöjd ro inför stämningar, som inte kan skilja önsknings från realiteter." Panegyriken återgäldades av Undén, som i sin tur jämförde Wickman med Herbert Tingsten. Den förres "kyliga och objektiva bedömning kontrasterar på ett välgörande sätt mot det känslosvammel, den grötiga framställning av fakta, de halvsanningar och vilseledande referat som utmärker hr Tingstens artikel. Dr Wickman hade för vana att analysera utrikespolitiska problem. Professor Tingsten driver propaganda."⁶⁵ Detta öppenhjärtliga utbrott åskådliggör träffande Undéns statsmannaideal: den kyligt och klarsynt analyserande, av känslor och opinioner oberörde men "ansvarsmedvetne" realpolitikern.

Det är inte ovanligt att dominerande men omstridda politiker efter sin avgång börjar accepteras och uppskattas i alla läger. Ett tidigare hett omstritt handlande betecknas nu, i historiens milda – och dunkla – sken, som idealtypiskt för en klok och ansvarsfull politik. Så tycks ha skett med "Per Albin", med "Tage" och t o m med Wigforss, som dock aldrig blev "Ernst" med svenska folket. Så skedde också med Östen Undén och hans utrikespolitik. Även om hans argaste kritiker, Herbert Tingsten, aldrig mildrade sitt negativa omdöme, har det nutida borgerliga läget till synes gjort det. Under Vietnamkrigets dagar ställdes Undéns politik t o m upp som ett föredöme, vilket kontrasterade mot Olof Palmes och andras känsloladdade utbrott och moraliserande omdömen om den amerikanska politiken. Skulle också Palmes argumentation, liksom Tingstens, ha givits omdömet "känslosvammel" av den forne socialdemokratiska utrikesministern?

Uteslutet är det väl inte. Men det är ändå föga troligt att han skulle ha haft något att invända mot den moraliska framtoningen. Ulla Lindström antyder i sina memoarer att Undén i själva verket inspirerade Palme till hans angrepp på USA:s politik i talet till Broderskapsrörelsens kongress 1965, det tal som inledde regeringskritiken mot USA. Och Undén skrev själv ett antal artiklar i Arbetet, där den amerikanska politiken kritiserades.⁶⁶ Till en del kan detta måhända förklaras av att han nu lämnat ansvaret. Undén hade av sina kritiker tidigare utmålats som en svikare.

Hans rakryggade hållning mot nazismen och kritik mot samlingsregeringens politik under kriget hade förbleknat när han kom i regeringsställning, sades det. Men vi har också sett att det finns andra element som talar för att han skulle ha godtagit den svenska politiken, både i sak och till formen.

Härför talar både hans allmänna skepsis mot amerikansk politik och hans instrumentella moralism. Vi har sett hur Undén i många av tidens frågor avvek från den gängse hyllningen av det amerikanska handlandet. Vi har också kunnat urskilja resonemang, vars kärnpunkt är att moralen kan tas till som argument om det kan antas påverka saken i önskvärd riktning. Den senare tankegången leder till uppfattningen att – även om man för egen del har föga förståelse eller anlag för en moraliserande framtoning – man borde använda moralargument mot adressater som var mottagliga för sådana men inte mot andra. Rysarna var det inte, det var Undén övertygad om. Eliten ville inte och massan kunde inte lyssna till utanförståendes predikningar. Men hur var det med amerikanerna? Deras moralism var uppenbarligen inte enbart en mask. Mot dessa moralister, vars argumentationskonst Undén avskydde men som efter en sakgranskning framstod som *övertygade* moralister, kunde moralargument brukas. I det öppna amerikanska samhället kunde moralargumenten höras och ge effekt. I det slutna sovjetiska hade denna metod ingen utsikt till framgång.

Noter

- 1 Erlander, Tage Erlander 1940–1949, s 400. Genom Uno Willers' Bibliografi över Östen Undéns tryckta vetenskapliga och politiska skrifter 1906–1966 har medarbetarskapet redan tidigare avslöjats.
- 2 Artikeln finns ej förtecknad i bibliografin men omtalas i Gerdner, Gunnar, Det svenska regeringsproblemet 1917–1920, s 64.
- 3 Artikeln baseras helt på den förteckning av anonymerna som finns i Willers' bibliografi. Hur anonymerna identifierats framgår ej, men Willers framhåller i förordet att luckor mycket väl kan förekomma. Det är alltså sannolikt att Undén skrev fler ledare än de jag bygger på.
- 4 En genomgång av de större tidningarnas ledare i utrikespolitiska ämnen styrker denna förmodan. I memoarer från denna tid, t ex Herbert Tingstens och Ivar Andersons, finns ingen antydning om att MT:s motståndare kände till Undéns medarbetarskap. DN:s mångåriga utrikespolitiska redaktör Ulf Brandell säger sig med absolut visshet kunna bekräfta att Tingsten var okunnig om Undéns skrivande. Brev från Brandell till författaren.
- 5 Efter MT:s nedläggning publicerade Folket en handfull artiklar som anonyma ledare. Tre anonyma inlägg finns dessutom i Tiden och ett i Aftontidningen. Självfallet skrev han under hela perioden även artiklar som i vanlig ordning signerades.
- 6 Ett sådant är hans sarkastiska jämförelse mellan drottning Julianas av Holland tro på undergörerskor och de förböner som hölls i amerikanska kyrkor med anledning av en förestående operation av president Eisenhower. Alla förfasar sig över drottningen, anmärkte Undén, men ingen uppmärksammar det amerikanska förhållandet. I själva verket är det ju drottningen som visar fasthet i tron. "Hon anser inte att Gud behöver assistans av skickliga läkare . . . Det är vidskepelse men till arten inte grövre än de amerikanska kyrkbesökarnas tro att deras böner kan påverka presidentens tillfrisknande från förträngningen i tunntarmen." MT 18/6 1956. Den burleska tonen till trots kan udden mot den okritiska hållningen till allt amerikanskt sägas vara typisk för Undén.
- 7 Inom ämnet internationell politik finns en etablerad tradition att skilja mellan "realister" och "idealister" med olika utrikespolitisk grundsyn och handlingsstrategier. Även vetenskapsmän åsätts stundom samma beteckningar, beroende på hur de förklarar händelseförlopp och vilka handlingslinjer de förordar. Det skulle föra för långt att här söka precisera denna – ofta oklara – distinktion; jag utgår ifrån att den huvudsakliga skiljelinjen är känd och räcker i detta sammanhang. Goda diskussioner om grundproblemen finns i Morgenthau, Hans, Politics among Nations (en mängd upplagor); Friberg, Mats, Maktpolitik, maktbalans och fred (1973); Kissinger, Henry, Att återvinna världen (1973) och Carr, E H, Twenty Years' Crisis (1962).
- 8 Tingsten skrev långa ledare i DN där han gav karaktistiker av de politiska toppfigurerna. Den 15/8 1948 porträtterades utrikesministern under rubriken "Undén. En studie i grått".
- 9 Tiden 1949, s 625–628.
- 10 MT 4/4 1954.
- 11 Endast två inlägg riktades direkt mot kommunisterna. Det ena gällde frågan om Sverige skulle försvara sig oavsett från vilket håll angreppet kom, det andra behandlade krigsfångefrågan i Korea. Betecknande nog inleddes även ett av dessa inlägg med satsen, att Ny Dag börjat bekymra sig över MT:s "politiska moral". Tydligt fann Undén det angeläget att snabbt lindra själsvåndan. Jfr MT 31/5 1949 och 1/3 1953.
- 12 Denna uttolkning av Undéns yttrande skulle sedan med jämna mellanrum upprepas i ett otal ledare i DN och vid flera tillfällen tillbakavisas av Undén. När Tingsten i sina memoarer nämner att vissa undénska uttalanden blev "käpphästar, som jag motionerade till bristningsgränsen" torde han främst ha avsett detta yttrande. Jfr Tingsten, Mitt liv. Tidningen 1946–1952, s 208.

- 13 MT 26/1 1948. Det omdiskuterade citatet återgår på ett tal i Strömstad den 3/8 1947. MT:s referat dagen efter bar rubriken "Inställsamhetens medelväg ofrånkomlig för småstaten".
- 14 MT 16/11 1955.
- 15 MT 4/12 1953. Ledaren bär den talande rubriken "Illusioner och fakta".
- 16 MT 4/12 1953. Se även MT 31/3 1954. Undén ingick inte i samlingsregeringen.
- 17 Recension av Alf Ross, *Lærebok i Folkeret*, Tidskrift för Rettsvitenskap, 1942, s 536 f.
- 18 MT 1/2 1953.
- 19 Ibid.
- 20 Jfr Undén. Välfärdspolitik i utrikesdebatt, *Tiden* 1950, s 201 f; Holmström, Barry, *Koreakriget i svensk debatt*, s 115 f.
- 21 MT 4/5 1950.
- 22 Ovan, s 80.
- 23 MT 7/2 1953.
- 24 DN 25/1 1948.
- 25 MT 26/1 1948.
- 26 Händelseförloppet finns dokumenterat i t ex Wahlbäck, Krister, *Norden och blockuppdelningen 1948-49*, Internationella studier, häfte B 1973; Jonasson, Gustaf, Per Edvin Sköld 1946-1951. Den norska politiken har analyserats i ett flertal vetenskapliga avhandlingar.
- 27 Här misstog sig Undén; baser med utländsk bemanning finns inte i Norge i fredstid. U2-affären 1960 visade dock att alliansens medlemmar kunnat utnyttja norska flygbaser för spionflygningar.
- 28 MT 6/3 1948.
- 29 MT 5/5 (cit), 28/5, 30/5, 25/9 1948, 14/1 1949. Se t ex MT 14/1 1949.
- 30 MT 28/5 1948.
- 31 MT 9/6 1948, 17/4, 29/7 (cit), 1/8 1949.
- 32 Denna ståndpunkt frångick Undén senare; se t ex hans uppsats "Neutralitet och alliansfrihet", i *Andrén-Landqvist, Svensk utrikespolitik efter 1945*, s 123, där uttrycket neutralitet föredras framför alliansfrihet som beteckning på svensk utrikespolitik i dess helhet.
- 34 MT 9/6 1948, 17/4 1949.
- 35 Jfr Holmström, s 107 f. Bertil Ohlin medger i sina memoarer att formuleringen inte var särskilt lyckad och att han snart övergav den. Se Ohlin, Bertil, *Bertil Ohlins memoarer 1940-1951*. Socialistisk skördetid kom bort, s 315 ff.
- 36 MT 1/3 1949.
- 37 MT 31/5 1949.
- 38 Jfr Wigforss, Ernst, *Minnen*, III, s 437 ff. Se även Holmström, s 107.
- 39 MT 24/12 1954.
- 40 Se t ex riksdagsdebatten AK 1946, 36:14 ff; FK 1946, 36:3 ff. Utskottsutlåtandet över avtalet var enhälligt men oppositionen framlade sina betänkligheter i ett särskilt yttrande. Talesmännen i debatten biträdde propositionen, men fyrtio ledamöter i AK röstade emot eller avstod. I FK skedde ingen votering.
- 41 MT 2/6, 14/12 1947.
- 42 MT 2/6 1947.
- 43 MT 3/11 1946.
- 44 Aktstycken, Ny serie, I:A:2, s 40 ff. Västmaktsförslaget antogs med stor majoritet, varpå Sverige drog tillbaka sitt förslag.
- 45 MT 2/1 (cit), 4/1, 16/4 (cit) 1952.
- 46 MT 6/5 1952.
- 47 MT 16/4 1952, 24/2 1954.
- 48 MT 31/7 1955.
- 49 *Folket* 21/12 1961.
- 50 Anderson, Ivar, *Från det nära förflutna*, s 230 f.
- 51 Noterna finns publicerade i Aktstycken, Ny serie II:2.
- 52 Denna passus indikerar tydligt den nedskjutna svenska DC-3:ans radiospaningsuppdrag. Detsamma framgår emellertid också indirekt av ett offentligt tal av Undén och av den offentliggjorda rapporten om planets utrustning och kan knappast tolkas som någon indiskretion från Undéns sida. Jfr Aktstycken, Ny serie, I:C:2, s 92; Aktstycken, II:2, s 23 f.
- 53 MT 2/7 1952.
- 54 Hästad, Elis, *Den svenska utrikesdebatten om FN och alliansfrihet*, s 53, 123 ff.
- 55 MT 11/10 1952.
- 56 Detta är fallet med frågor som säkerhetsrådet behandlar. Det gäller knappast generalförsamlingen. Här finns ju även möjligheten att endast ta upp saken under generaldebatten.
- 57 MT 11/8, 28/8, 11/10 (cit) 1952.
- 58 Jfr Holmström, s 109 ff.
- 59 Ibid, kap VI.
- 60 MT 25/11 1950.
- 61 En utförlig redogörelse för debatten finns i Holmström, kap VIII.
- 62 MT 12/1 1951. Se även MT 2/2 1951.
- 63 Problemet "löstes" på det sättet att Sverige lade ned sin röst i voteringen men deklarerade sin sakståndpunkt i en sk röstförklaring.
- 64 MT 7/12 1945.
- 65 MT 5/12 1955. Se även MT 7/12 1955.
- 66 *Arbetet* 27/2, 28/4, 12/6 1966 och *Stockholms-Tidningen* 9/7 1965. Jfr Lindström, Ulla, *Och regeringen satt kvar*, s 263 f.